

Bağirova Solmaz⁵⁹

ƏL-MƏƏRRI YARADICILIGINDA RISALƏLƏR

Ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair-mütəfəkkir Əbu Əla Əl-Məərri ərəb dilini əhatəli, ensklopetik bir şəkildə bilməsi ilə bütün ədiblərin, şairlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Fitri istedad, mütəfəkkir dühası bu böyük şair-filosofu daim yenilikşiyə, istər həyat, istərsə də din məsələlərinə münasibətdə öz sözünü deməyə, çəkinmədən fikirlərini təqdim etməyə sövq etmişdir.

Görkəmli rus şərqşünası Kraçkovskinin təbirincə desək, “dünya miqyasında diqqətə layiq olan” şair-filosof Əbu Əla Əl-Məərri zəngin ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Əsl dahilər hər zaman özlərinə, yaradıcılıqlarına tənqidi münasibət bəslənmişlər, elə bu səbəbdəndir ki, ədib “məni yüksəklər atası Əbu Əla adlandırır, lakin bu yalandır, ən düzgünü Əbu Nüzul, yəni “enişlik atası” olmalıdır deyərək, təkəbbürdən uzaq olduğunu nəzərə çatdırmağa cəhd etmişdir”.

Əbu Əla əl-Məərri hicri 363-cü, miladi 793-cü ildə Suriyanın Məərrə Ən-nüman şəhərində anadan olmuşdur. Onun atasının adı Abdulla, babasının adı Süleyman, öz adı isə Əhməd olmuşdur. Lakin, sonralar o, boya-başa çatdıqdan sonra, valideynlərinin ona verdikləri bu adın həmd sözündən meydana gəldiyinə görə onu bəyənmədiyini, “mən insanam, insan isə yaramaz məxluqdur” deyərək, həmin adın ona yaraşmadığını söyləmişdir: (Duitu Əbu Əla və həzə meynun və ləkinə əs-sahihu Əbun-nuzuli). “Məni yüksəklər atası Əbu Əla adlandırır, lakin bu yalandır, ən düzgünü Əbun-nuzuldur.

Tələ şair üçün amansız hökm hazırlamış, dörd yaşında çiçək xəstəliyinə tutulmuş, görmə qabiliyyətini itirmişdir. Əl-Məərri sonralar yalnız qırmızı rəngi xatırlayırdı.

Onun ilk müəllimi evdə atası olmuşdur. Lakin şair on beş yaşına çatarkən atası ölmüşdür. Əbu Əla Hələbdə, Antakiyada, Ləziqiyədə yaşayıb təhsil almış, sonralar qazandığı bilikləri səxavətlə oxuculara təqdim etmişdir. Şair iyirmi yaşında ikən öz vətəni Məərrə Ən-nümana qayıtmış və belə demişdir: “Mən çox şey öyrənmişdim, öyrənməyə bir şey qalmamışdı”.

Əl-Məərri 398-ci ildə Bağdad şəhərinə səfər etmişdir. Rəvayətə görə, böyük ədib iki il ərzində Bağdadın bütün kitabxanalarına baş çəkmiş görkəmli əsərlərlə tanış olmuşdur, bu səbəbdən ərəb dilini onun kimi bilən ikinci bir şəxs olmamışdır.

Şair Bağdadda olarkən anasının xəstə olmasını ona xəbər verirlər. O, vətənə yola düşür, yolda anasının ölüm xəbərini eşidir. Əbu Əla anasının ölümündən sonra daha da kədərlənir, vətəni Məərrə Ən-nümana çatdıqdan sonra güşənişin olur. Onu (rahin-l-məhbəseyn) “ikiqat məhbüs” adlandırır, lakin ədib özünü “üçqat məhbüs” adlandırır:

Ərani fi sələsəti min sucuni

Fələ təsəl ani-l-xabər əl-xəbis

Sifaqdı nadım və luzumi beyti

Fəkənnuni nəfsi fi cəsədi əl-xəbisi

Mən özümü üçqat həbsxanada görürəm,

Bu bəd xəbər haqqında məndən heç nə soruşma,

Gözlərimi itirməyim, evdə qapılıb qalmağım

Bir də ki, ruhun yaramaz cisimdə olması

Əgər şairin ictimai mühitinin də onun üçün məhbüs olduğunu desək, o zaman onun dördqat məhbüs olduğunu qeyd etməliyik.

Əl Məərri uzun ömür sürmüş, hicri 499-cu miladi 1057-ci ildə Məərrə Ən-nümanda vəfat etmişdir. Rəvayətə görə onun qəbri üstündə 64 şair mərsiyə oxmuşdur.

Ərəb tənqidi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əl-Məərrini əsərlərinin cüzi bir hissəsi bizə qədər gəlib çatmışdır.

Şairin ilk əsərləri sırasına “Mulqa əs-səbil” didaktik traktatı aiddir. Adından görüldüyü kimi, müəllif əsərdə toplanmış fikirləri həyatdan götürmüş, insan, həyat, axirət dünyası məsələlərinə toxunmuşdur.

Əl-Məərrinin filoloji şerhər hazırlamağa da xüsusi həvəsi olmuşdur. Onun “Müəz Əhməd”, “Zikra an Həbibə”, “Abbas Əlvalid” və sair əsərlərdə əl-Mütənəbbi, Əbu Təmmam, Əl-Buhturi kimi böyük ərəb şairlərinin seçilmiş şerhləri və onlara aid kommentarilərdən ibarətdir.

Böyük mütəfəkkirin dövrümüzdə iki böyük nəsr əsəri gəlib çatmışdır. “Risalət əl-mələikə” və “Risalət əl-ğufan” görkəmli ərəb ədibi Taha Hüseyin bu iki əsər haqqında belə demişdir: “Mən bütün ərəb ədəbiyyatında, istisnasız olaraq, elə bir əsər tanımıram ki, zənginlik və məhsuldarlıq cəhətdən onlara tay ola bilsin, eləcə də, bütün ərəb ədəbiyyatında elə bir əsər tanımıram ki, çətinlik, dolaşıqlıq, çətin anlamlıq cəhətdən onlara bərabər tutulsun”.

“Risalətul-mələikə əsəri Əbu Əla fəaliyyətinin son dövrünə aiddir. Risalətin yazılmasının səbəbi, müəllifə naməlum bir floloq tərəfindən göndərilmiş məktubundakı suallara cavab verilməsi idi. Müəllif əsərdə qrammatikaya aid fikirlərini, mələklərin adlarını nə şəkildə hallanmasına aid qənaatlarını bildirir. Bununla belə, risalədə ədibin islam dininin axirət dünyası haqqındakı təsəvvürünə istehza etmək məqsədi güddüyü oxucunun diqqətini cəlb edir. Gilani bu haqda yazır: “İnsan bunu (əsəri) gülmədən, gülməkdən uğunub getmədən oxuya bilmir”.

“Risalətu-mələikə” traktatına Əbu Əlanın başqa risalələrində olduğu kimi nəzmlə nəsrin qarışıq şəkildə, bir-birini tamamlayaraq təqdim edildiyini görürük. Qeyd etmək maraqlıdır ki, ədib bu risalədə “Suzum mələ yəlzəmu”

əsərində olduğu kimi ikiqat qafiyədən istifadə etmişdir, məsələn: əl-fərqü; məhacinu-savaçını və s. Eyni zamanda, adi qafiyələrə də təsadüf edilir, məsələn: bədə-ğadə; əlkəzibu-əbnunədibu və s.

“Risalətu-mələikə” əsəri müəllifin öz müxfirinə aid tərifləri, özünün əhəmiyyətsizliyini və qrammatika məşğələlərindən imtina etməsi haqqında girşlə başlanır. Qocalıq mativləri şairə çox məharətli bir şəkildə qocalıq mələyi ilə söhbətə keçməyə kömək edir ki, burada da mələk sözünün etimoloji təhlili verilir, bunun ardınca isə ideyaca xüsusi bağlılıq olmadan, Münkər və Münkirlə söhbət oxucunun nəzərinə çatdırır.

Ədib mələk sözünün mənşəyini araşdırarkən Qurani-Kərimə və ərəb şairlərinin əsərlərinə istinad edir, sonra dərhal başqa mövzuya keçir. Şair cənnətə düşsə bilməmiş bir neçə ərəb aliminin, keşikçi Rizvandan səmalar sakinlərinə ərəb qrammatikasını öyrətmək üçün onlara cənnətə daxil olmaq üçün icazə verməyi necə xahiş etdiklərini nəql edir. Rizvan onlara icazə vermir. Çətin darvazaları qarşısında elmi məsələlər ətrafında müzakirə başlayır. İştirakçılar tələb edirlər ki, cənnətdə məskən salmış alimlərdən birini, məsələn, əl-Xəlili onların yanına çağırınsınlar. Əl-Xəlil gəlib onlara izah edir ki, cənnət sakinləri qədim ərəb dilini çox yaxşı bilirlər və yerdəki adamların əksinə olaraq leksika və qrammatika məsələlərini öyrənməyə ehtiyacları yoxdur.

Əbu Əla alimlərin mübahisələrini təsvir edərkən bir tərəfdən qrammatika alimlərinə istehza ilə yanaşır, digər tərəfdən axirət dünyası haqqındakı dilin təsəvvürləri qəbul etmədiyini nəzərə çarpdırır. Əsərdə müəllifin zahiri ciddiyyətlə təsvir etdiyi məsələlər onun sarkazmını gizlədə bilmir.

Haqqında danışılan risalə, ədibin digər bir əsərindən “Risalətu-l-ğufrandan” öz sadəliyi ilə fərqlənir. Ola bilsin ki, müəllif burada müxbirin planını ardıcıl izləməmişdir.

“Risalətu-l-Mələikə” də verilmiş fikirlər sonrakı inkişafının, ədibin “Risalətu-l-ğufran” əsərində tapmışdır.

Əbu Əla “Risalətu-l-ğufran” əsərini 1063-cü ildə ədəbiyyatçı İbn əl-Qarihin şairin ünvanına göndərdiyi bir sıra fəlsəfi, filoloji və dini suallara cavab olaraq yazmışdır.

Risalətin bütün ruhu bu müsəlman ortodoksunun riyakarlığına, hər cür azad fikirliyinə qarşı düşmənçiliyinə şəhadət verir.

“Risalətu-l-ğufran” islamın bir çox əsas ehkamlarına qarşı çevrilmişdir. Eyni zamanda risalədə xilafətin ictimai həyatının bir çox sahələrinin də kəskin tənqidinə təsadüf olunur. Əl-Mərrinin axirət dünyası sakinlərinin simasında əks etdirdiyi avamlıq, riyakarlıq, təmənnalılıq kimi mənəvi cəhətləri oxucular yaşadıkları cəmiyyətdə də görə bildilər.

Risalə qafiyəli nəsrə yazılmışdır, onda bir sıra poetik sitat və kommentarilər də vardır. Əsər bir-biri ilə çox zəif şəkildə bağlanan iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə axirət dünyası haqqındakı ənənəvi müsəlman təsəvvürlərinə parodiya, ikincisi isə İbn Əl-Qarihin suallarına cavabdan ibarətdir.

Risalənin birinci hissəsində məktub müəllifi İbn Əl-Qarihin axirət dünyasına neçə səfər etdiyi nəql edilir. O, yola qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş xüsusi cənnət dərəsində çıxır. İbn Əl-Qarih bir müddət səyahət etdikdən sonra, istidən, susuzluqdan əziyyət çəkərək cənnətə daxil olmağa təşəbbüs gösrərir. O güman edir ki, yerdə adamları dəfələrlə aldatdığı zəif şairləri onun üçün cənnətə yol açar. Lakin müvəffəqsizliyə düşər olduqdan sonra, öz nöqsanlarını səmimi şəkildə boynuna alır və məqsədinə çatır.

İbn əl-Qarihin axirət dünyasında üz-üzə gəldiyi personajların heç birisi uydurma deyildir. Onlar ərəb elminin, həm İslama qədər, həm də İslam dövründəki məşhur xadimlərdir. Həm də qərribə burasındadır ki, İbn Əl-Qarih cənnətdə görəcəyini güman etdiyi adamları cənnətdə görür. O bəzi günahkar bəndələrdən nə üçün bağışlandıqlarını soruşur: (Siməzə ǧafərə Allahu) (Risalənin adı da buradan meydana gəlmişdir). Məlum olur ki, Qurani-Kərim cənnətdə məskun olmağın yalnız mömin müsəlmanların nəsibi olduğunu təsdiq etsə də, onun bəzi sakinləri nə zamansa İslamın ehkamlarını pozmuş, lakin cənnətə hiylə ilə keçmişlər. İbn Əl-Qarih cənnətə layiq olmadığı halda, orada məskun olmuş şairlərə rast gəlir. O bunu sübut etmək üçün həmin şairlərin zəif şərlərindən sitatlar gətirir.

Hətta cənnətin öz sakinləri belə şikayətlənirlər ki, onlar buna təsadüfən düşmüşlər. İbn Əl-Qarih həmin şairləri qorxudaraq deyir ki, mələklər bu mübahisəni Allaha çatdıracaqlar. Müəllif öz əsərində, Quranda irəli sürülmüş, böyük Allahın hər şeyi gördüyünü və eşitdiyini iddia edən fikrə qarşı etirazını bildirir.

Əl-Mərrri axirət dünyasını təsvir edərkən istehza ilə qeyd edir ki, cənnət və cəhənnəm ona, eyni ilə ədalətsizliyin hökm sürdüyü bəşər cəmiyyətini xatırladar.

Məşhur rus şərqşünası Kraçkovski, vaxtılıq diqqəti risalənin birinci hissəsindəki bəzi satirik məqamlara cəlb edirdi. Bunların içərisində İbn Əl-Qarihin cənnətə necə düşdüyünü təsvir edən hekayəni göstərmək olar. İbn Əl-Qarihin sirat körpüsündən necə keçdiyini təsvir edən hissə “Üburu Əs-Sirat”, “Siratı keçən” adlanır: Sirat körpüsünün boş və üzərində heç kəsin olmadığını gördüm. Özümü keçməyə hazırladım. Gördüm ki, heç nədən yapışa bilmirəm. Zəhra (ə.s) yanındakı bir cariyəni məni keçirmək üçün göndərdi.

Risalədə İnn Əl-Qarihin cənnət mələyi Rizvanla da söhbətim təsadüf edilir. Bu “Hıvarun məa Rizvan” adlanan hissəsində təsvir edilir, yəni “Rizvanla söhbət” adlanan hissəsində belə deyilir: “Rizvana dedim: Bu safsafın bir yaradıcılığını mənə ver, qayıdıb icarə alım. O dedi: Cənnətdən heç bir şeyi böyük Əlinin icazəi olmadan çıxara bilmərəm”.

Əsərdə müsəlmanların huri haqqındakı təsəvvürlərinə gülən müəllif, iki növ huri təsvir edir; cənnət sakinlərini əyləndirən və yerdən gəlib cənnətə düşmüş hurilər şair insanların hətta cənnətdə belə digər canlılara qarşı amansızlıq etdiyini, onları ovladıqlarını göstərir, heyvanların qorunmasına çağırır.

Ədib risalənin ikinci hissəsində İbn Əl-Qarihə cavab verir, eyni zamanda bir çox fəlsəfi, dini məsələlərə öz münasibətini bildirir. Özünü mömin müsəlman kimi qələmə verərək dinsizləri formal şəkildə ittiham edən şair

mahiyyət etibarı ilə azad fikirlərinin baxışlarını yayır, xurafata qarşı çıxır. O, taleyi qabaqcadan görmək haqqındakı təlimi təkzib edir, sufizmin üzərinə hücumu keçir, zəkanı idrakın yeganə mənbəyi hesab edir.

Əbu Əla bu minvalla İslamı tənqidə, bəzən dini əsas dogmalarını da şübhə altına alır. Allahın təkliyini, vahidliyini qəbul edən, lakin bəzi dini ehkamlarla razılaşmayan ədib-mütəfəkkirin risalələri bu cəhətdən ərəb ədəbiyyatı janrında xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Тибб Х.А.Р. Арабская литература. Москва, 1966
2. Адам Мец. Мусульманский ренессанс.
3. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. Москва, 1961
4. A.Qasimova. Ərəb ədəbiyyatı. V-XIII əsrlər. Bakı, 2019

Резюме

В статье изучаются моменты из творчества великого арабского литератора Ал-Маарри. В его трактатах, которые занимали особую роль в творчестве мыслителя, рассматриваются взгляде на некоторые догмы исламской религии.

Ключевые слова: Критика, мыслитель, трактат, религия, исследователь, автор.

Summary

This article learns the moments from the creation of the great Arabic author and philosopher Al-Maarry. His tractates, which took special role in the creation of the philosopher examine some dogmas of the religion.

Key words: Criticism, thinker, tractat, reigion, author.

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva